

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2025, s. 14: 189-225

**Türk Akademisinde Metin Tenkidi Araştırmalarının Güncel Sorunsalları ve
Araştırma Alanları**

Current Problematics and Research Areas of Content Criticism Research in
the Turkish Academy

Mehmet Ali ÇALGAN

Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Hadis ABD,

Assoc. Prof., Adıyaman University,

Faculty of Theology, Department of Hadith

mehmetcalgan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5780-5067

DOI: 10.56720/mevzu.1662216

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Mart / March 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Mayıs / May 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September

Atıf / Citation: Çalgan, Mehmet Ali. “Türk Akademisinde Metin Tenkidi Araştırmalarının Güncel Sorunsalları ve Araştırma Alanları”. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (Eylül 2025): 189-225. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1662216>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0



Öz

Metin tenkidi konusu hadis ilminin önemli meselelerinden biridir. Bu araştırmanın amacı ülkemizde ve yurtdışında bu konuda yapılmış araştırmaların bir hulasasını sunmak, varılan araştırma sonuçları hakkında bir fikir vermek, önemli ve güncel sorunsallara dikkat çekmek ve konuya ilgi duyan araştırmacılar için belli başlı araştırma alanlarına işaret etmektir. Çalışmamızda “geçmiş muhaddislerin metin tenkidi çabalarının tespiti” ve “günümüzde yapılacak metin tenkitlerinin yöntemi” şeklindeki iki ana başlık altında konunun sorunsalları incelenmiştir. “Geçmiş muhaddislerin metin tenkidi çabalarının tespiti” başlığı altında erken dönemdeki muhaddislerin tenkit yönteminin ve dilinin anlaşılması, erken ve geç dönem hadis tenkit yöntemi arasındaki yapısal farkların ortaya konması, münekkitlerin metin tenkidi ile alakalı izahlarının ve uygulama örneklerinin tespiti, senedin sıhhatinin metninkini gerektirmemesi kuralının uygulamaya yansımalarının araştırılması ve mana nekareti yoluyla yapılan metin tenkitlerinin boyutunun tespiti irdelenmiş ve önemli araştırma bulguları özetlenmiştir. “Günümüzde yapılacak metin tenkitlerinin yöntemi” başlığı altında ise hadisleri doğru anlama, ravi tasarruflarının belirlenmesi, olumlu ve olumsuz metin tenkitleri, metin tenkidinin öncülleri, kıstasları ve sorunları ele alınmıştır. Yapılan tetkik neticesinde mezkûr sorunsalların önemli araştırma konularını içerdiği ancak halihazırda yapılmış olan araştırmaların konuyu tüm yönleriyle aydınlatmada yeterli olmadığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Metin Tenkidi, Sorunsal, Araştırma Alanları, Türk Akademisi.

Abstract

The subject of content criticism is one of the important issues of hadith science. The purpose of this study is to present a summary of the research conducted on this subject in our country and abroad, to give an idea about the research results, to draw attention to important and current problematics and to point out the main research areas for researchers interested in the subject. In our study, the problematics of the subject were examined under two main headings: “determining the content criticism efforts of past hadith scholars” and “the method of content criticism to be made today”. Under the first title understanding the criticism method and language of early hadith scholars, revealing the

structural differences between the early and late period hadith criticism methods, determining the explanations and application examples of critics, and the practical reflections of the rule that the authenticity of the sanad does not require that of the content have been examined. Under the second title, correct understanding of the hadiths, determination of narrators' effects, positive and negative content criticisms, premises, criteria and problems of content criticism are discussed. As a result of the examination, it has been understood that the aforementioned problematics include important research topics and that the existing research is not sufficient to illuminate the issue in all its aspects.

Keywords: Hadith, Content Criticism, Problematics, Research Areas, Turkish Academy.

Etik Beyan	Bu makale 1-2 Kasım 2024 tarihlerinde Trabzon'da gerçekleştirilen Türkiye Hadis İhtisas Toplantısı'nın "Metin Tenkidi: Sorunlar ve Araştırma Alanları" başlıklı oturumunda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir. Bu yazının ilk hâlini okuyarak değerli katkılarını paylaşan Erdiñç Ahatlı ve Nevzat Aydın'a, ayrıca tebliği müzakere eden Bünyamin Erul (oturma yöneticisi), Yavuz Köktaş, Salih Kesgin, İshak Emin Aktepe ve Rahile Kızılkaya Yılmaz'a müteşekkirim.
-------------------	---

Giriş

Hadiste metin tenkidi konusu hadis ilminin en temel ve çok tartışılan meselelerinden biridir. Çok yönlü bir konu olan metin tenkidi hakkında ülkemizde ve ülkemiz dışında bir hayli araştırma yapılmıştır. Nitekim sadece ülkemizde yapılan tez, kitap ve makale şeklindeki akademik çalışmaların toplam sayısı üç yüz kırk geçmiştir.¹ Bununla beraber konunun hala tüm yönleriyle vuzuha kavuşturulduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Öte yandan, bu araştırmaları takip etmek de oldukça güçleşmiştir. Bu yazımızın amacı Türkiye'de ve İslam dünyasında metin tenkidi konusunda yapılmış araştırmaların

¹ Bu çalışmalar hakkında bir kaynakça ve genel bir değerlendirme için bk. Mehmet Ali Çalgan, "Türkiye'de Yapılan Metin Tenkidi Araştırmaları Kaynakçası Ve Değerlendirilmesi", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2024), 269-304.

bir hûlasasını sunmak, varılan araştırma sonuçları hakkında bir fikir vermek, önemli ve güncel sorunsallara dikkat çekmek ve konuya ilgi duyan genç araştırmacılar için belli başlı araştırma alanlarına işaret etmektir.

Yazımızda “geçmiş muhaddislerin metin tenkidi çabalarının tespiti” ve “günümüzde yapılacak metin tenkitlerinin yöntemi” şeklindeki iki ana başlık altında konunun sorunsalları incelenmiştir. “Geçmiş muhaddislerin metin tenkidi çabalarının tespiti” başlığı altında erken dönemdeki muhaddislerin tenkit yönteminin ve dilinin anlaşılması, erken ve geç dönem hadis tenkit yöntemi arasındaki yapısal farkların ortaya konması, münekkitlerin metin tenkidi ile alakalı izahlarının ve uygulama örneklerinin tespiti, senedin sıhhatinin metnini gerektirmemesi kuralının uygulamaya yansımalarının araştırılması ve mana nekaleti yoluyla metin tenkidi irdelenmiş ve araştırma bulguları özetlenmiştir. “Günümüzde yapılacak metin tenkitlerinin yöntemi” başlığı altında ise hadisleri doğru anlama, ravi tasarruflarının belirlenmesi, olumlu ve olumsuz metin tenkitleri, metin tenkidinin öncülleri, kıstasları ve sorunları ele alınmıştır.

Yazımızda konuyla alakalı geçmiş çalışmalardan istifade edilmiş ve bunlara işaret edilmiştir. İleri okumalar yapmak için bu çalışmalara bakılmasında fayda olacaktır. Yine, her sorunsal ile ilgili bilgi verilirken konuyla ilgili ülkemizde yapılmış olan bazı araştırmalara da işaret edilmiştir.² Çalgan’ın metin tenkidi araştırmaları kaynakçasına dair çalışmasında benzer bazı alt başlıklar yer alsa da tüm başlıklar aynen bulunmamaktadır. Mesela bu makalede geçmiş muhaddislerin metin tenkidi çabalarının tespiti başlığı altında yer alan sorunsallar, kaynakça çalışmasında müstakil olarak ele alınmamıştır. Ancak asıl önemlisi, işaret edilen kaynakça çalışmasında her bir araştırma alanıyla ilgili olarak sadece ilgili araştırmaların listesi sunulmuş, o konuya özel herhangi bir tahlil yapılmamıştır. Bu makalede ise her bir sorunsalla ilgili olarak müstakil bir tetkik yapılmış ve söz konusu sorunsalın neden önem arz ettiği, yapılan çalışmalarla hâlihazırda ne kadar vuzûha kavuştuğu ve hangi yönlerden yeni araştırmalara konu olması gerektiği hususları üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla her iki çalışma birbirini tamamlayan bir mahiyet arz etmektedir. Konuya ilgili duyan bir araştırmacı kaynakça çalışmasını inceleyerek konuyla ilgili

² Daha geniş bir kaynakça için yukarıda işaret edilen ilgili makaleye bakılabilir.

yapılmış tüm araştırmaları bir arada görebilecek, bu çalışmayı mütalaa ederek ise ilgili sorunsallar hakkında daha iyi bir şekilde bilgi sahibi olabilecektir.

1. Geçmiş Muhaddislerin Metin Tenkidi Çabalarının Tespiti

Türkiye'deki metin tenkidi araştırmalarıyla alakalı önemli sorunsalların belki de en başında hadis münekkitlerinin metin tenkidıyla alakalı teorik izahlarının ve uygulama örneklerinin belirlenmesi gelir ki ülkemizdeki çalışmalarda bu konuda yeterli bulguların ortaya konmamış olması belki de metin tenkidinin muhaddislerce ihmal edildiği görüşünün en güçlü dayanak noktasını oluşturmuştur.³ Bu sorunsalın incelenmesi ve yeni bulguların tespiti metin tenkidıyla alakalı önemli bir araştırma sahasını teşkil edecektir.

1.1. Muhaddislerin Metin Tenkidıyla Alakalı Beyanlarının Tespiti

Muhaddislerin bilhassa erken dönemde metin tenkidi ile ilgili izahlarının azımsanmayacak miktarda olduğunu son dönemdeki araştırmalar göstermiştir.⁴ Bu kapsamda Rebî' b. Huseym Huseym (ö. 65/685 [?]), Evzâî (ö. 157/774), Abdullah b. el-Mübarek (ö. 181/797), İbn Mehdî (ö. 198/813-14), Şâfiî (ö. 204/820), Muhammed b. İsa b. et-Tabbâ' (ö. 224/838), Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvud (ö. 275/889), İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbn Ebi Hâtim (ö. 327/938), İbn Hibbân (ö. 354/965), Hâkim en-Neysâbü'rî (ö. 405/1014), Ebû Nu'aym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), İbn Receb (ö. 795/1393) gibi muhaddislerin metin tenkidıyla alakalı

³ Bu soruna Polat da Kırbasoğlu da dikkat çekmiştir. bk. Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 315; Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 50. Bunun bir neticesi olarak birçok araştırmacı muhaddislerin metin tenkidini yeterince yapmadığı görüşünü savunmuşlardır. Mesela Hacıoğlu metin tenkidıyla alakalı çalışmasının ilgili bölümünde metin tenkidinin İbnü'l-Cevzî ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi birkaç isimle ve sadece mevzu hadislerle sınırlı olduğunu belirtmiştir. Nejla Hacıoğlu, *Hadis Tenkidinde Küllî Kâide/Asıllar* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 26-32.

⁴ Bu izahları tespit eden İslam dünyasında yakın dönemde yapılmış araştırmalar hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Ali Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2024), 34-37.

beyanları mevcuttur.⁵ Mesela Şâfiî bir hadisin sıhhatini Kitab ve sünnete,⁶ İbn Ebî Hâtim nübüvvet kelamı olmaya,⁷ İbn Hibbân usul-i selâseye (Kitab, sünnet ve icmâ),⁸ Ebû Nu'aym el-İsfahânî ise Kitab ve akla⁹ uygun olmaya bağlamıştır. Ancak ülkemizdeki çalışmalarda bu beyanların birçoğunun dikkate alınmadığı görülmektedir. Örneğin İbn Ebî Hâtim'in bir hadisin sıhhatinin nübüvvet kelamına uygunluğuyla anlaşılabilceğine dair anahtar ifadesi metin tenkidıyla alakalı yapılan araştırmaların neredeyse hiçbirinde yer almamaktadır.¹⁰ Halbuki bu ifade *Takdime* gibi oldukça temel bir metinde bulunmaktadır. Sözün sahibi de İbn Ebî Hâtim gibi erken dönemde yaşamış son derece etkin bir muhaddistir. Kısaca, ilgili söz gerek söyleyeni gerek içeriği gerekse söylendiği kaynak açısından oldukça önem arz etmekle beraber bu sözün ülkemizdeki çalışmalarda göz ardı edilmesi ilmî açıdan izah edilebilir bir durum olarak görünmektedir.

⁵ Bu beyanlar hakkında geniş bilgi için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 112-127.

⁶ "Bir muhaddisin doğruluğuna ya da hatasına dair işaretleri, aynı rivayeti nakleden hafızların nakillerinden ve Kitab ve sünnetten bulabiliriz." Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfiî, *Cimâ'u'l-ilm* (Kahire: Dâru'l-Âsâr, 1423), 13.

⁷ "Bir hadisin sıhhati, onu nakledenlerin adaleti ve sözün nübüvvet kelamı olmaya uygun oluşuyla anlaşılır." Ebû Muhammed Abdurrahman İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1371/1952), 1/351.

⁸ "Söz konusu (incelenen) habere mütabaat bulunamazsa ve bu haber aynı zamanda usul-i selâseye (Kitab, sünnet ve icma) muhalifse bu haberin uydurma olduğu şüpheye mahal kalmayacak şekilde anlaşılır." Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *et-Tekâsîm ve'l-envâ'*, nşr. Muhammed Ali Sönmez - Halis Aydemir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433), 1/111-2.

⁹ "Râvilerin hâllerine bakarak onları temyiz etmek isteyen bir kişi, bir râvinin sadık ve adil oluşunu Kur'an'a muvafık olan ve aklın ve diğer delillerin reddetmediği haberler nakletmesiyle anlar. Bir râvinin yalancı ve zayıf oluşunu da Kitab'a muvafık düşmeyen ve aklın kabul etmediği zayıf haberlerle teferrüd etmesiyle anlar." Ahmed b. Abdullah b. İshak Ebû Nuaym el-İsfahânî, *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi Müslim*, nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/51.

¹⁰ Mesela bk. Hayri Kırbaoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015); Zişan Türkan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2019), 299-316; Hacer Ayaz, "Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2021), 325-367; Nejla Hacıoğlu, *Hadis Tenkidinde Külli Kâide/Asıllar* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020); Mehmet Emin Çiftçi, *Hadis Usulünde Sahih Hadisin Tanımı Problemi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2019).

1.2. Muhaddislerin Metin Tenkidi Tatbikatının Tespiti

Muhaddislerin metin tenkidi tatbikatına da oldukça önemli bir araştırma sahası olarak değinilmelidir. Dümeynî'nin 1984'te dile getirdiği ilel ve rical kitaplarında metin tenkidi olmadığına dair iddianın¹¹ aradan geçen kırk yıla rağmen son senelerde yapılan bazı araştırmalarda müselleme bir hakikat gibi tahkik edilmeden tekrarı kanaatimizce manidardır.¹² Halbuki Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Hâtim gibi isimlerin ilel eserlerinde metin tenkidi uygulamaları bu konudaki araştırmalarla ortaya konmuş¹³ ve Dümeynî'nin iddiası yanlışlanmıştır. Durays'ın *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerh ve't-ta'dîl* isimli çalışması¹⁴ Dümeynî'nin mezkûr iddiasını dillendirdiği *Mekâyisü nakdi mutûni's-sünne* isimli çalışmasına ciddi bir reddiyedir ve muhtelif ilel ve rical eserlerinde yapılmış muhteva tenkidi örneklerini sunar.¹⁵

Bu kapsamda *Sahih*'i dışındaki eserlerinde mana sorunu taşıyan hadislerin Buhârî tarafından tenkidi gösterildiği gibi¹⁶ *Sahih*'indeki metin tenkidi uygulamaları da araştırılmıştır.¹⁷ Hatta *Sahih*'inde icmaya, akla, coğrafi bilgiye, kela-mın siyakına muhalefet gibi sebeplerle illetli bulunduğu bazı hadislerdeki mana

¹¹ Misfir b. Gurmullah Dümeynî, *Mekâyis nakdi mutûni's-sünne* (Riyad: yy., 1984), 5 ve 244.

¹² Mesela bk. Mehmet Emin Çiftçi, "Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2020), 227.

¹³ Aşağıda bu araştırmalara işaret edilecektir.

¹⁴ Hâlid b. Mansûr Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Riyad: Dâru'l-Muhaddis, 2007). Durays'ın çalışmasının içeriği hakkında daha geniş bilgi için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 35-36. Çalışmanın çevirisi Kesgin tarafından yapılmıştır: Hâlid b. Mansûr Durays, "Metin Tenkidi ve Cerh-Tadil Âlimlerine Göre Hadis Ravileri Hakkında Verilen Hükümle İlişkisi", çev. Salih Kesgin, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (Nisan 2016), 1186-1223.

¹⁵ 2007 senesinde telif edilmesine ve Türkçeye de çevrilmesine rağmen Durays'ın çalışmasının ülkemizde dikkate alınmaması ve hala Dümeynî'ye atfı yapılmasını anlamak güçtür.

¹⁶ Bessâm b. Abdullah b. Sâlih el-Gânim el-Atâvî, "el-Ehâdis elleti e'alle el-İmâmu'l-Buhârî Mutûnehâ bi't-tenâkuz", *Mecelletü'l-Hikme* 34 (2007 Şubat), 165-259. Bu araştırmada Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat*, *ed-Duaîfâi's-sagîr*, *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât* isimli eserlerinde ve Tirmizî'nin *el-İlelû'l-kebîr*'inde muhteva tenkidine tabi tutarak manasını sorunlu bulunduğu ve bu sebeple illetli saydığı 40 hadis örnek kabilinden incelenmiştir.

¹⁷ Mehmet Ali Çalgan, "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahih'inde Kur'an-ı Kerim'e, Sahih Hadislerle ve Diğer Bazı Kıstaslara Uygunluk Yönünden Metin Tenkidi", *HADITH* 8 (Ağustos 2022), 1-50

sorunlarını dikkat gerektiren bazı yollarla tenkit ettiğine dair Dâvûdî ve İbn Hacer gibi şârihlerin açık beyanları olduğu gibi bu konuda oldukça nitelikli ve ufuk açıcı araştırmalar da son dönemde yapılmıştır.¹⁸ Örneğin Ayas böyle bir hadisi başarılı bir araştırmaya konu etmiştir.¹⁹ Başenfer'in tespit ettiği diğer örneklerin benzeri araştırmalara konu olabileceği kanaatindeyiz. Kısaca Buhârî gibi hadis sahasının en önde gelen bir temsilcisinin muhteva tenkidi çabasına dair ezber bozan birtakım araştırmalar yapılmış olup bu çalışmalar Buhârî'nin muhteva tenkidi uygulamasının birkaç münferit örnekle sınırlı kalmadığını açıkça göstermektedir.²⁰

Yine Müslim, Tirmizî, İbn Ebî Hâtim, İbn Kesir, İbn Hacer gibi önde gelen bazı muhaddislerin metin tenkidi faaliyetleri müstakil makalelerde²¹

¹⁸ Örneğin bk. Sa'îd b. Abdülkâdir b. Sâlim Başenfer, *Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fî arzi'l-hadîsi'l-ma'lûl fî'l-Câmi'i's-sahîh* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1437/2016).

¹⁹ Tahir Ayas, "Medine Harem Bölgesinin Tespiti: Eleştiriler Bağlamında Bir Buhârî Rivayetinin Serüveni", *İslam Araştırmaları Dergisi* 40 (2018), 1-45.

²⁰ Ayrıca muhteva tenkidi konusunu inceleyen Çalgan'ın kitabında erken dönemden Şa'bî, Şu'be, İbnü'l-Mübarek, Leys b. Sa'd, Yahya el-Kattân, İbn Uyeyne, İbn Mehdî, Şâfiî, Fazl b. Dükeyn, Süleyman b. Harb, Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medînî, Buhârî, Zühli, Müslim, Esrem, Ebû Zûr'a, Ebû Dâvud, Tirmizî, Ebû Hâtim, Fesevî, Nesâî, Tahâvî, İbn Ebî Hâtim, İbn Hibbân, İbn Adî, İsmâîlî, Hâkim el-Kebîr, Hâkim, İbn Abdilber gibi şahsiyetlerin uygulamalarına yer verilmiş olması erken dönemde muhteva tenkidinin birkaç isimle sınırlı bir faaliyet olmadığını ispatlamaktadır. Anılan çalışmada toplam 40 muhaddisin 150'e yakın uygulama örneği sunulmuş, ileri okumalar ve çok daha fazla uygulama örneği için ilgili araştırmalara atıfta bulunulmuştur. Bu bulgular muhteva tenkidinin birkaç isme ve az sayıda örneğe münhasır olmadığını açıkça göstermektedir.

²¹ Mehmet Ali Çalgan, "Tefsîru'l-Şur'ânî'l-'azîm'de İbn Kesîr'in Hadis Şerh Metodu ve Metin Tenkidi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (Haziran 2020), 97-118; Çalgan, "Fethu'l-bârî'de Meğâzî Rivayetlerinin Metin Tenkidi ve Teâruz Çözümleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Haziran 2020), 105-135; Çalgan, "Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi", *HADITH* 7 (Aralık 2021), 4-51; Çalgan, "İbn Ebû Hâtim'in 'İlelû'l-hadîs İsimli Eserinde Metin Tenkidi", *HADITH* 9 (Aralık 2022), 1-49; Çalgan, "Tirmizî'nin Sünenü't-Tirmizî ve el-'İlelû'l-Kebîr'inde Metin Tenkidi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 20/2 (Aralık 2022), 291-310; Çalgan, "İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-nihâye'sinin Siyer Kısımında Başvurduğu Muhteva Tenkidi Kistasları Ve Garâbet Tabirini Muhteva Tenkidi Bağlamında Kullanımı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (Haziran 2024), 27-52; Çalgan, "İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-nihâye'sinin Siyer Kısımında Bazı Sahîhayn Hadislerini Muhteva Tenkidinin Tahlili", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2024), 303-324.

incelendiği gibi Mâlik, Nesaî, İbn Hibbân, Hattâbî, Beyhakî, Zehebî gibi âlimlerin tatbikatı da İslam dünyasında yakın dönemde yapılmış olan çalışmalarla ortaya konmuştur.²² Mesela geç dönemde Zehebî gibi metin tenkidi yönü oldukça tebarüz etmiş bir muhaddisin metin tenkidi hakkında İslam dünyasında iki tane doktora tezi yapılmıştır.²³ İbn Kesir'in *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm* isimli tefsiri ve *el-Bidâye ve'n-nihâye*'sinin "siyer" kısmı incelenerek hazırlanmış olan ve biraz önce işaret edilen üç makalede onun muhteva tenkidi yönünün oldukça güçlü olduğu ve *Sahîhayn'* da da geçse manasını sorunlu gördüğü hadisleri tenkit ettiği gösterilmiştir. Diğer önde gelen muhaddisler hakkında da onların metin tenkidi yönlerine ışık tutacak mahiyette nitelikli çalışmaların yapılması önemli bir araştırma sahası olarak görünmektedir. Ülkemizde İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Teymiyye, İbn Kuteybe, İbnü'l-Kayserânî gibi çoğu geç dönemde yaşamış bazı muhaddislerin metin tenkidini inceleyen çalışmaların yapılmış olduğu görülmektedir.²⁴ Vakıanın daha iyi belirlenmesi adına

²² Bu çalışmalar hakkında bilgi için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 34-37.

²³ Hasan Fevzî Hasan es-Saîdî, *ez-Zehabî ve menhecuhû fî nakdi metni'l-hadîsi's-şerîf* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2013); Meryem bint Ahmed, *Nakdu'l-İmâmî'z-Zehabî li'l-metn fî kitâbilî Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Suudi Arabistan: Câmia Melik Suûd, Doktora Tezi, 1431).

²⁴ Bu araştırmaların bazıları için bk. Nevzat Aydın, "İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî'nin "Tezkiratu'l-Mevzû'ât"ının Metin Tenkidi Açısından Değerlendirilmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 2346-2359; Muhittin Düzenli, "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250; Bayram Kanarya, "İmâm Şafî'nin "İhtilâfu'l-Hadîs" İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 4/8 (2012), 101-128; Alparslan Kartal, "el-İlelu'l-Mütenahiye Özelinde İbnu'l-Cevzî'nin Bazı Metin Tenkidi Uygulamaları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 103-115; Murat Kaya, "Mevzûat Edebiyatında Metin Tenkid Faaliyetleri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 65-90; Nasseruddin Mazharî, "Cerh ve Ta'dîl Kitaplarından Metin Tenkidi Örnekleri", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160; Muhammet Yılmaz, "İbn Teymiyye'nin Ehâdisi'l-Kussâs Adlı Eseri Çerçevesinde Rivayetleri Kabul ve Red Kriterleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2003), 153-180; Hatice Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2008); Salih Özer, *İbn Teymiyye'nin Minhâcu's-sünne Kapsamında Rivayetleri Kabul ve Red Kriterleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1998); Orhan Yılmaz, *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Hadis / Sünnet Anlayışı ve Metin Tenkidindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2013); Nimet Ceylan, *Mizânu'l-i'tidâl'de Metin Tenkidi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2002); Nuran Sarıcı, *Nâsiruddin el-Elbânî'nin Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevdûa İsimli Eserinde Metin Tenkidi Uygulamaları* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2018); M. Hamit Yürter, *İbn Teymiyye'nin Hadis Tenkitçiliği* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi,

muhaddislerin metin tenkidi çabalarını tespitiye yönelik bu çalışmaların artırılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Şimdi Ebû Hâtim'e ait bir uygulama örneği üzerinden muhaddislerin metin tenkidi tatbikatını tespit sorunsalından bir diğer önemli sorunsala, erken dönemde hadis tenkit yönteminin anlaşılması sorunsalına, geçiş yapmak istiyoruz.

Ebû Hâtim "Alim bunamaz" şeklindeki haberi bunamış olan dört alimin ismini vererek, ayrıca ravinin metrûku'l-hadis olduğunu belirterek tenkit eder.²⁵ Bu örnekte Ebu Hatim açıkça vakiya muhalefet sebebiyle muhteva tenkidi yapmış olsa da aynı zamanda ravi için metrûku'l-hadis hükmünü vermiş olması burada sened tenkidinin de yapıldığı izlenimine yol açabilir. Hatta burada asıl olanın sened tenkidi olduğu, muhteva tenkidinin sened tenkidini takviye ettiği ve zaten senedi zayıf olan hadisin metninin tenkit edilebilmiş olduğu ileri sürülebilir. Halbuki burada yapılması gereken doğru okuma şekli aslolanın muhteva tenkidi olduğu ve ravinin bu ve benzeri rivayetleri sebebiyle metrûku'l-hadis²⁶ hükmünü aldığıdır.²⁷ Yani burada söz konusu olan mezkur rivayetin muhteva tenkidi yoluyla bu ve benzeri rivayetlerinden hareketle ravinin değerlendirilmesidir. Ancak bu doğru okumanın gerçekleştirilebilmesi için erken dönemde hâkim olan hadis tenkit yöntemi sorunsalının mercek altına alınması gerekmektedir.

1.3. Erken Dönemde Hâkim Olan Hadis Tenkit Yönteminin Anlaşılması

Geç dönem ve usul kitapları merkezli bakış açısı, erken dönemde hakim olan hadis tenkit yönteminin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Zira erken dönem ve geç dönemin tenkit yöntemlerinin kendilerine has hususiyetleri vardır.

2014). Benzer çalışmalar hakkında daha geniş bir kaynakça için bk. Çalgan, "Türkiye'de Yapılan Metin Tenkidi Araştırmaları Kaynakçası Ve Değerlendirilmesi", 287-291.

²⁵ Ebû Muhammed Abdurrahman İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *İlelû'l-hadîs*, nşr. Rifat Fevzî Abdülmuttalib - Ali Abdülbâsit Mezîd (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2009), 3/2105 (No. 2855).

²⁶ Zaten *metrûku'l-hadis* tabiri de ravinin rivayetlerinden hareketle terk edildiğini ve bu hükmü aldığını açıkça ifade etmektedir.

²⁷ Nitekim Müslim'de *Temyîz*'de aynen bu şekilde bir değerlendirmede bulunmuştur: (بِمِثْلِ هَذِهِ (الزَّوَايَةِ وَأَشْبَاهِهَا تَرَكَ أَهْلَ الْخَدِيثِ حَدِيثَ يَحْيَى بْنِ عُبَيْدٍ اللَّهُ لَا يَعْتَدُونَ بِهِ) bk. Müslim b. el-Haccâc, *Kitâbü't-Temyîz*, nşr. Muhammed b. Ali el-Ezherî, (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'a, 2008), 124.

Erken dönemde hadis münekkitleri ravileri (sika/zayıf) ve rivayetleri (sahih/münker) temyiz için muaraza ve muhteva tenkidine dayanarak merviyat tenkidi yapmışlardır.²⁸ Zira bu münekkitler cerh ve tadil hükümlerini bizzat kendileri ravilerin rivayetlerini inceleme yoluyla vermişlerdir.²⁹ Mesela Ebû Hâtim “Bir şahsın zayıflığı, böyle (hatalı) rivayetleri sebebiyle/yoluyla anlaşılır,” diyerek râvinin cerh notunun rivayetlerine binaen verildiğini net bir şekilde ifade etmiştir.³⁰ Ebû Hâtim’in bu anahtar sözü yukarıdaki örneğin doğru okunmasını temin etmektedir.

Erken dönem hadis tenkit yönteminin anlaşılmasında muhtemelen en önemli eser olan Müslim’in *Temyiz*’i oldukça aydınlatıcıdır. Müslim bu eserinde ravilerin rivayetlerinden hareketle değerlendirildiğini açıkça belirtmiştir.³¹ *Temyiz*’de ravilerin cerh ve tadil notlarından hareketle yapılmış herhangi bir sened tenkidi bulunmamaktadır. Tüm hadisler muaraza ve ihtiyaca göre muhteva tenkidine göre değerlendirilmiştir. Bu gözlem bilhassa önem arz eder. Müslim insanların en hafızlarının ve dikkatlilerinin bile nakillerinde hatanın mümkün olduğunu ifade etmiştir.³² Bu, senedin sıhhatinin metnin sıhhatini temin etmediğinin ifadesidir. Nitekim *Temyiz*’de Şu’be ve Zührî’nin hatalarının

²⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 67-90.

²⁹ Rivayetlerinden hareketle ravilerin değerlendirildiği hususu Müslim, Ebu Hatim, Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi birçok münekkit tarafından açıkça ifade edilmiştir. bk. Müslim, *Kitâbü’t-Temyiz*, 132; İbn Ebi Hâtim, *‘İlelü’l-ḥadîs*, No. 311; Ebû Nuaym, *el-Müsned*, 1/51 (Ebû Nuaym’ın ifadesi muhaddislerin izahları kısmında verilmişti). Müslim ve Ebû Nuaym bu konuda *temyiz* kelimesini kullanmışlardır. Muasır pek çok araştırmacı da bu hususa işaret etmiştir. Örneğin bk. A’zamî, *Menhecu’n-nakd*, “Mukaddime”; Hamza b. Abdullah Melibârî, *Nazarât Cedîde fî Ulûmi’l-Hadîs* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 98; Hasan Fevzî Hasan Saîdî, *el-Menhecu’n-nakdî inde’l-mutekaddimîn mine’l-muhaddisîn ve eseru tebâyuni’l-menhec* (Kâhire: Câmîatu Ayn Şems, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 422; Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta’dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019); Salih Kesgin, *Hadisleri Anlama Sorunu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2016), 91, 132, 256; Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 81. Topgöl’ün araştırması bu konuda yapılmış en kapsamlı çalışma olarak dikkat çekmektedir.

³⁰ İbn Ebi Hâtim, *‘İlelü’l-ḥadîs*, 1/272 (No. 311).

³¹ Müslim, *Kitâbü’t-Temyiz*, 132.

³² Müslim, *Kitâbu’t-Temyiz*, 38.

tenkit edildiği görülür.³³ Bu durum hadis ilminin en büyük simalarının bile tenkit edildiğini, sened sahihse metnin körü körüne kabul edilmediğini en güçlü bir şekilde ispatlar. *Temyiz*'de akla, sahabe uygulamasına, aynı konudaki başka hadislerle, âlimlerin ittifakına (icmâya) aykırılık, metnin manasının anlaşılama-ması, doğruluğu halinde bilinmesi gereken önemli bir konunun (umûmü'l-belvâ) kimse tarafından bilinmemesi ve râvinin amelinin naklettiği hadise aykırı olması gibi muhteva tenkidi kriterlerine başvurulmuştur.³⁴ Özetle, bu eserde sened tenkidi sayılabilecek herhangi bir yöntem izlenmemiş, *ravilerden hareketle* herhangi bir rivayet değerlendirilmemiş, bilakis ele alınan hadisler lafız ve mana yönünden tenkide (muaraza ve muhteva tenkidi) tabi tutulmuş ve buna göre raviler hakkında hükümler verilmiştir.³⁵ Erken dönem hadis tenkit yöntemi hakkında bu temel bilgilerden sonra konunun tetkikine bir başka örnek üzerinden devam edilebilir.

Ebû Hâtim bir yerde "*bu hadis münkerdir, râvi de münkeru'l-hadistir*"³⁶ demiştir. Bu örnekte, bir önceki örneğin aksine, açık bir muhteva tenkidi görülmemektedir. Bu örnekte de İbn Ebi Hatim'in söz konusu ifadesi, nasıl okunduğuna bağlı olarak sened tenkidi olarak da metin tenkidi olarak da anlaşılabilir. Ancak yukarıda işaret edilen, erken dönemde hâkim olan hadis tenkit yöntemi, söz konusu ifadenin sened tenkidi, yani raviden hareketle rivayetin hatalı görülmesi olarak okunmasının yanlış olacağını gösterir. Doğrusu, ilgili rivayet tenkit edilerek münker bulunmuş, bu ve benzeri rivayetler sebebiyle ravi münkerü'l-hadis notunu almıştır. Rivayet münker hükmünü ya metinde bir lafız hatası ya da senedde bir hata sebebiyle almıştır ki bu hatalar sened ve metnin muarazası ile anlaşılabilir. Yahut metindeki bir mana nekaresi münker hükmüne sebep olmuştur ki bu da muhteva tenkidi yoluyla belirlenmiştir. Dolayısıyla yapılan inceleme neticesinde eğer hatanın sebebinin metindeki bir lafız veya mana sorunu olduğu ortaya çıkarsa burada metin tenkidi yapıldığı

³³ Müslim *Temyiz*'de ilk hadisin metnindeki hatanın sorumlusu olarak Şu'be'yi, üçüncü hadisteki hatanın sorumlusu olarak da Zührî'yi tespit etmiştir. Müslim, *Kitâbu't-Temyiz*, 61-63; 66-70.

³⁴ Müslim'in *Temyiz*'deki yöntemi hakkında geniş bir tahlil için Çalgan'ın ilgili makalesine bakılabilir.

³⁵ Buhârî'nin tenkit yönteminin de aynı minvalde olduğunun tahlili için daha önce işaret edilmiş olan Atâvî, Başenfer ve Çalgan tarafından hazırlanmış olan araştırmalara bakılabilir.

³⁶ İbn Ebi Hâtim, *İlelû'l-hadis*, 3/1848 (No. 2451).

anlaşılmış olur ve doğru okuma buna göre yapılır. Görüldüğü üzere, ilal ve rical eserlerinde sıkça rastlanılan bu ve benzeri ifadelerin erken dönem hadis tenkit yöntemi uyarınca doğru okunup okunmamasına³⁷ bağlı olarak muhaddislerin metin tenkidi faaliyetlerinin boyutu hakkında birbirine zıt değerlendirmeler kaçınılmaz olmaktadır. Kısaca erken dönemdeki hadis tenkit yöntemi aynı zamanda cerh ve tadil hükümlerinin nasıl verildiği meselesi ile de yakından alakalı olup bu mesele metin tenkidi ile ilgili önemli bir araştırma alanı ve sorunsal olarak hadis araştırmacılarının önünde durmaktadır.

1.4. Erken ve Geç Dönem Hadis Tenkit Yönteminin Farklı Hususiyetlerinin Belirlenmesi

Öte yandan geç dönem hadis tenkit yönteminin karakteristik özelliği olarak raviler hakkında verilmiş hazır cerh tadil hükümlerinden hareketle hadisin sıhhatinin belirlendiği görülmektedir ki muhaddislerin metin tenkidini ihmaline dair kanaat büyük ölçüde bu sebeple ortaya çıkmaktadır. Ancak bu noktada sened ve metin tenkidinin doğru konumlandırılması büyük önem arz etmektedir. Şöyle ki bir yandan senet tenkidi işlevselliğini büyük ölçüde metin tenkidi ile kazanmaktadır. Zira adalet ve zabt değerlendirmeleri büyük oranda rivayetler üzerinden yapılmıştır. Diğer yandan sened tenkidinin sikanın hatası ya da zayıf ravinin isabeti durumunda vereceği yanlış sıhhat hükmü, şaz ve illetli olmama şartları üzerinden metin tenkidi yoluyla düzeltilebilmektedir. Dolayısıyla adalet, zabt, şaz ve illetli olmama şartları metin tenkidisiyle yakından alakalı olup arkaplanda yapılmış olan bu metin tenkidi sayesinde sened tenkidi işlevsel olabilmektedir. Kısaca erken ve geç dönem hadis tenkit yönteminin farklı hususiyetleri diğer bir önemli araştırma alanını teşkil etmektedir.

1.5. Mana Nekareti Yoluyla Yapılan Metin Tenkitlerinin Boyutunun Tespiti

Ebû Hâtım “*Arapların çokluğu benim göz aydınlığımdır*” şeklindeki haberi kısaca mevzu olarak niteler.³⁸ Muhaddislerin tatbikatı incelendiğinde metin tenkidi için kullandıkları en yaygın yöntemin belli bir kıstası açıkça belirtmeden hadisin mana nekaretine, yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere,

³⁷ Polat “hadis tenkit sisteminin sathî bir nazarla incelenmesi” tespitiyle bu soruna dikkat çekmektedir. bk. Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 157.

³⁸ İbn Ebi Hâtım, *İlelül-ḥadis*, 3/1970 (No. 2648).

münker/batıl/mevzu gibi özlü bir ifadeyle işaret etmek olduğu anlaşılmaktadır.³⁹ Nitekim İbn Hibbân'ın mana sorunu bariz olan hadislerin tenkidinde tafsilata girmeye gerek duyulmadığına dair ifadesi⁴⁰ bu hususla ilgilidir. Bu önemli hususa Muallimî, Ebû Gudde, Brown, Kırbasoğlu, Yücel, Yıldırım ve Düzenli gibi muasır pek çok araştırmacı da dikkat çekmiştir.⁴¹ İşte mana nekaretinin tenkidi şeklinde gerçekleştirilen bu tenkit türünün boyutlarının araştırılması muhaddislerin metin tenkidi faaliyetlerinin boyutu hakkında önemli bulgular sağlayacaktır.⁴² İbn Ebi Hatim'in *İlel'*inde münker hadis konusunu araştıran Ebu Semha'nın da isabetle belirttiği üzere *metin tenkidinin en geniş sahası budur*.⁴³ Örneğin İbn Ebi Hatim'in *İlel'*inde mana sorunu gördüğü ve *münker/batıl/asılsız/mevzu* olarak nitelediği haberlerin yekûnu onun muayyen bir kıstas tasrih ederek eleştirdiği hadislerin yekûnundan hayli fazladır.⁴⁴ Ülkemizde de metin tenkidinde mana nekareti konusuna işaret eden birtakım araştırmalar yapılmıştır.⁴⁵ Kısaca muhaddislerin metin tenkidi faaliyetlerinin boyutunu onların

³⁹ Bu konu hakkında oldukça geniş bir tahlil için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 79-85; 165-168; 175-185.

⁴⁰ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzûât* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008), 151 (425). İbnü'l-Cevzî, İbn Hibban'ın mezkur sözünü ondan aktarmaktadır.

⁴¹ Abdurrahman b. Yahya b. Ali Yemânî el-Muallimî, *el-Envârü'l-kâşife limâ fi kitâbi Edvâ ale's-sünne mine'z-zelel ve't-tadlîl ve'l-mücâzeze* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983/1403), 263-4; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebi, *el-Mûkıza fi ilmi mustalahi'l-hadîs*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1437), 42-3 (dp. 5); Jonathan Brown, "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?" çev. Salih Kesgin, *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 300; Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 336-7; Ahmet Yücel, "Cerh Lafızlarından "Münkerü'l-Hadis" ve Farklı Kullanımları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1995-1997), 201; Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 216, 218; Muhittin Düzenli, "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebi Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 231.

⁴² Yıldırım erken dönemde münekkitlerin gerekçeli tenkitler yapmayıp muhtasar bir üslup kullanmaları sebebiyle metin tenkidi yapılmadığı şeklinde bir intibah doğduğuna dikkat çeker. Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 216, 218.

⁴³ Abdüsselam Ebû Semha, *el-Hadîsü'l-münker dirâse nazariyye tatbikiyye fi kitâb İleli'l-hadîs li'bni Ebî Hâtim* (Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2012), 124.

⁴⁴ Bu hususta geniş bilgi için Çalgan'ın ilgili makalesine müracaat edilebilir.

⁴⁵ Düzenli, "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebi Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde"; Nevzat Aydın, *Metin Tenkidinin Ön Aşaması: Peygamber Algısı* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022); Nevzat Aydın, "İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî'nin "Tezkiratu'l-Mevzû'ât"ının Metin

bilhassa erken dönemde kullandıkları tenkit dilini çözümlemekten doğru tayin etmek mümkün gözükmemektedir. Bu bağlamda onlardan geniş açıklamalar beklemek yerine onların tenkit yöntemini ve dilini anlamak gerekmektedir. Bu konunun da metin tenkidi araştırmalarında önemli bir sorunsalı ve araştırma sahasını teşkil ettiğini düşünmekteyiz.

1.6. Senedin Sıhhatinin Metnin Sıhhatini Gerektirmeyeceği Kaidesi ve Yansımalarının Tespiti

Gerek Abdullah b. Mübarek, Ahmed b. Hanbel, Müslim, Tirmizî, Hâkim en-Neysâbü'rî, Halîlî ve Zehebî gibi muhaddislerin, en önde gelen hadisçilerin bile hata yaptıklarına dair beyanları⁴⁶ gerekse usul kitaplarında yer alan senedin sıhhatinin metnin sıhhatini gerektirmeyeceğine dair kural⁴⁷ muhaddislerde metin tenkidi zihniyetinin varlığına işaret etmesi bakımından oldukça

Tenkidi Açısından Değerlendirilmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 2346-2359; Murat Kaya, "Mevzûat Edebiyatında Metin Tenkid Faaliyetleri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 65-90.

⁴⁶ Sırasıyla bk. Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lisanu'l-mizan* (Beyrut: Müessesetü'l-alemi, 1971), 1/17; Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh, *Marifetü Envâi İlmi'l-Hadîs*, nşr. Mahir Yasin Fahl - Abdüllatif el-Hemîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 383; Müslim, *et-Temyîz*, 38; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), 1288; Ebû Ya'lâ el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâ'i'l-hadîs*, nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 1/201; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 6/36.

⁴⁷ Ebû Abdullah Muhammed Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, nşr. Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1977), 58; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 109; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Bedî Seyyid Lahhâm (Dimaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2010), 1/172; Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail İbn Kesîr ed-Dimaşki, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, nşr. Fâzıl Mahmud (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2015), 71; Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdurrahman el-İrâkî, *el-Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2008), 44-5; Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr (Riyad: Dâru'r-Râye, 1988), 2/474; Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, nşr. Ali Hüseyin Ali (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1424), 1/121; Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, nşr. Zeynelâbidîn b. Muhammed (Riyad: Advâü's-Selef, 1419), 1/117.

önemlidir. Dikkat edilirse bu konu bir hadisin tenkidinde *sened tenkidinin yeter-sizliğinin muhaddislerce gayet açık bir şekilde kabulü ve dile getirilmesidir*.

Öte yandan bu beyanlar sözde kalmamış, tatbikatta da erken dönemde Zührî, Ma'mer, Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. el-Mübarek, Vekî' b. el-Cerrâh, Yahya b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdi, Süfyân b. Uyeyne gibi hadis ilminin önde gelen isimlerinin hadis metinlerinde yaptıkları hatalar tenkit edildiği⁴⁸ gibi geç dönemde de *Sahîhayn* dahil olmak üzere senedi sahih pek çok hadisin tenkidi yapılmıştır. Mesela İbn Kesir *Siyer'*inde yirmi tane *Sahîhayn* hadisini muhteva açısından akıl, icma ve benzeri kıstasları kullanarak tenkit etmiş ve bunlardan on dört tanesinde izah edemediği bir yanlışlık olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁹ Zehebî de muhtelif eserlerinde on tane *Sahîhayn* hadisini eleştirmiştir.⁵⁰ Müslim'in *Temyîz'i*, Tirmizî'nin *Sünen'i* ve İbn Ebî Hâtim'in *İlel'i* üzerine yapılan araştırmalarda senedi sahih olan hatta *Sahîhayn'*da geçen birçok hadisin metin tenkidine tabi tutulduğu gösterilmiştir.⁵¹ Mesela Tirmizî müttefekun aleyh bir hadiste⁵² intihar eden bir kişinin cehennemde ebedî kalacağına dair ifadeyi hatalı bulmuş ve bu ifadenin ehl-i tevhidin cehennemde azap görse bile eninde sonunda oradan çıkacaklarını bildiren sahih hadislerle muhalif olduğunu kaydetmiştir.⁵³ Muhaddislerin senedi sahih hadisleri metin yönünden tenkit etmediklerine dair iddialar karşısında senedi sahih olan hadislerin de metin yönünden tenkit edildiği konusu muhaddislerin metin tenkidi zihniyetinin pratikteki karşılığının gösterilmesi adına önemli bir araştırma sahasını oluşturmaktadır.⁵⁴

⁴⁸ Bu tenkitler *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?* isimli çalışmada muhtelif yerlerde bulunmaktadır. Ayrıca, senedin sıhhatinin metnin sıhhatini gerektirmediği konusunda daha geniş bilgi için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 55-67.

⁴⁹ Geniş bilgi için Çalgan'ın işaret edilen ilgili makalesine bakılabilir.

⁵⁰ Geniş bilgi için bk. Saîdî, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî nakdi metni'l-hadîsi's-şerîf*, 495-499.

⁵¹ Bu araştırmalara işaret edilmişti.

⁵² Buhârî, "Tıb", 55; Müslim, "İman", 175.

⁵³ Tirmizî, "Tıb", 7. İbn Hacer, Tirmizî'nin bu hadisi hatalı bulduğunu açıkça belirtmiştir. bk. Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 3/227.

⁵⁴ Görüldüğü üzere, muhaddisler senedi sahih olsa da metni tenkit edebilmişlerdir. Burada sık karşılaşılan bir hususa dikkat çekmekte fayda olacaktır. Metninde sorun olan bir hadisin senedi de genellikle sorunludur. Zira sika genelde isabet ederken zayıf ravi hata yapar.

Geçmiş muhaddislerin çabalarını tespitle ilgili sorunsalları tartıştığımız bu bölümün sonunda şunu söyleyebiliriz ki konu “muhaddisler geçmişte metin tenkidi yapmıştır veya yapmamıştır” şeklinde iki seçeneğe indirgenmemeli ve genellemeci bir söylemden kaçınılmalıdır. Zira geçmiş çabaların yeni araştırmalarla tespiti bu konuda daha sağlıklı değerlendirmeler yapabilmemize imkan sağlamaktadır. Dolayısıyla konuyla ilgili olarak ihtiyatlı ve mutedil bir dil kullanılması ilmî ve hakkaniyetli bir yaklaşıma daha uygun görünmektedir.

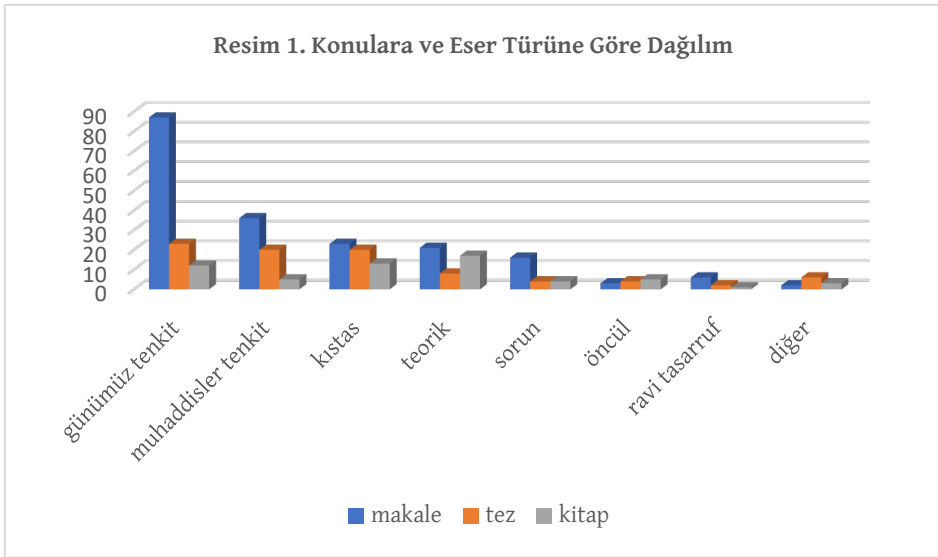
Geçmiş muhaddislerin çabalarının tespitiyle ilgili mezkûr sorunsalların makale başlığında yer alan güncel sorunsalların bir kısmını teşkil ettiğini belirtmemiz gerekmektedir. Yani, güncel sorunsallarla kasıt sadece makalenin ikinci bölümünde işlenecek olan güncel tenkitlerle ilgili sorunsallar değildir. Bu ifadeyle kasıt, gerek geçmiş çabaların tespiti gerek güncel tenkitlerin yöntemi ile ilgili olsun güncel araştırma alanlarıdır. Geçmişle alakalı bu değerlendirmelerin ardından günümüzde yapılması gereken metin tenkitlerinin nasıl bir yöntem dahilinde yürütülmesi konusuna geçmek uygun olacaktır.

2. Günümüzde Yapılacak Olan Metin Tenkitlerinde İzlenecek Yöntem

Muhaddislerin geçmişteki çabalarını kabul etmekle beraber bunların tamamen yeterli olduğunu söylemek mümkün olmayıp günümüzde birtakım hadisleri metni yönünden tenkit etmek gerekli gözükmektedir. Nitekim yapılan çalışmalardan anlaşılan, ülkemiz hadisçilerinin de bu hususta görüş birliği içinde olduğudur. Ancak bunu yaparken metin tenkidinin sorunlarının ve sınırlılıklarının farkında olup sağlam bir metodolojik zemin üzerinde hareket etmek ilmî bir zarurettir. Aşağıdaki resimde görüldüğü gibi ülkemizde yapılan metin tenkidi araştırmalarının büyük kısmı günümüzde yapılan metin

Dolayısıyla muhaddislerin çoğunlukla senedi sorunlu olan hadislerin metnini eleştirmeleri bir nakisa olarak sunulmamalı, bilakis işin tabiatı gereği bu durumun ortaya çıktığı anlaşılmalıdır. Aslında erken dönemde mevzu/sahih hadis, sika/zayıf ravi temyizi yapılırken mezkûr eleştiri anlamını tamamen kaybetmektedir zira evveleminde bir hadisin mevzu olduğu zaten bir münekkî tarafından metnin tenkidıyla anlaşılmaktadır. Dolayısıyla “mevzu bir hadise metin tenkidi yapabildi” şeklindeki eleştiri burada anlamsızdır çünkü münekkî bu hadisin mevzu oluşunu zaten kendisi tespit etmiştir. Merhum Sandıkçı’nın ifadesiyle “onların mevzû oldukları alınlarında yazılı değildir.” bk. Kemal Sandıkçı, “Alternatif Hadis Metodolojisi Arayışları”, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 2* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 834.

tenkitlerinden oluşmaktadır (122 araştırmayla toplam 341 araştırmanın yüzde otuz altısı).⁵⁵ Bu bölümde şu sorunsallara kısaca işaret etmek istiyoruz: hadisleri doğru anlama, ravi tasarruflarının belirlenmesi, olumlu ve olumsuz metin tenkitleri, metin tenkidinin öncülleri, kıstasları ve sorunlarının araştırılması. Bu bölümdeki sorunsalları incelerken geçen bölüme kıyasla değerlendirmelerin daha muhtasar olduğu ve daha çok örnek araştırmaya işaret edildiği görülecektir. Bunun sebebi geçen bölümdeki sorunsallar hakkında yapılan çalışmaların konuyu yeteri kadar aydınlatmaması ve bu sorunsallar hakkında ileri tetkiklere daha çok ihtiyaç duyulmasıdır.



2.1. Hadisleri Tercüme ve Anlama Sorunu

Hadislerin doğru tercümesi ve hadiste kastedilen anlamın doğru tespiti metin tenkidıyla alakalı önemli ve güncel bir araştırma sahasını oluşturmaktadır. Nitekim örneğin “*Zina edene (çocuğundan) mahrumiyet vardır.*” şeklindeki müttefekun aleyh bir hadisin sıklıkla “*Zina edene recm cezası vardır.*” şeklinde

⁵⁵ Resim ve değerlendirmesi için bk. Çalgan, “Türkiye’de Yapılan Metin Tenkidi Araştırmaları Kaynakçası ve Değerlendirilmesi”, 299.

hatalı çevirisi⁵⁶ modern bir ravi tasarrufu mesabesinde olup ilgili hadisi sünnete aykırılık gerekçesiyle muhteva tenkidine müsait hale getirmektedir. Bu konuda hazırlanmış olan bir makalede hatalı çeviri sonucunda manaları değişmiş olan toplam yetmiş bir hadis incelenmiş, bunlardan bir kısmının manasının tersine dönmüş olduğu, hatta bir kısmının manasının dinimizin öğretilerine aykırı hale gelerek metin tenkidine müsait bir hâle geldiği tespit edilmiştir.⁵⁷

Hadislerde kastedilen anlamın, hadisin bağlamının, hadiste mecazî bir anlatımın olup olmadığının tespiti yönünde ülkemizde birçok nitelikli araştırmanın yapılmış olduğu görülmektedir. Bunlardan bir kısmına fikir vermesi açısından, zamansal sıraya göre, işaret etmek faydalı olacaktır:

- Kahraman, Hüseyin. “Sûret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlil Denemesi”. *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 1/1 (2003), 51-70.
- Hoşab, Fahri. “Hadislerin Doğru Anlaşılmasında Mecâzın Önemi ve Tokalaşmaya Dair Bir Hadîsin Tahlîli”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12/24 (2014), 71-87.
- Kesgin, Salih. “(Hastalıkta) Bulaşıcılık Yoktur” Hadisinin İsnad ve Metin Açısından Tahlili”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (2014), 83-120.
- Ece, Abdurrahman. “Boşanma Hakkındaki Bir Hadisin Tahlili”. *Anemon: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/5 (2018), 693-705.
- Akyüz, Hüseyin. *Hadislerin Doğru Anlaşılmasında Mecâzın Yeri ve Önemi ‘Develer Şeytanlardan Yaratılmıştır’ Rivayeti Özelinde*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Onay, İsa. “İmraetî lâ Teruddü Yede Lâmis/Karım Kendisine Dokunan Eli Geri Çevirmiyor’ Rivayetinin Sened ve Metin Tahlili”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 15/1 (2023), 416-435.

⁵⁶ Mesela bk. Salih Ahmed eş-Şâmî, *Hadis Hazinesi*, haz. Yusuf Özbek (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2017), 8/461 (No. 9744).

⁵⁷ Çalgan, “Hadislerin Tercüme ve Yorumunda Dikkat Edilmesi Gereken Esaslar ve Sık Rastlanan Hatalar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 / 40 (Aralık 2019), 517-551. Makalede görüleceği üzere bu çeviri hatalarının bir kısmı akademik makalelerde ve *Hadislerle İslam* gibi eserlerde yer almıştır.

- Yarba, Rıdvan. "Hz. Peygamber'e (s.a.v.) İsnad Edilen Olumsuz Söz ve Fillerle İlgili Bir Hadisin Tahrir ve Yorumu". *Şarkiyat* 14/3 (Ocak 2023), 1144-1169.

2.2. Ravi Tasarruflarının Belirlenmesi

Bir diğer önemli sorunsal, aslı olan bir hadisin ravi tasarrufları sebebiyle metin tenkidine müsait hale gelmesidir. Ülkemizde bu alanda gerek nazari düzeyde gerek bazı hadisler özelinde uygulamalı olarak kayda değer araştırmaların yapılmış olduğu görülmektedir. Bunlardan ufak bir seçkiye aşağıda yer verilmiştir. Ravi tasarrufları konusunun metin tenkidiyle yakından alakalı olduğunu vurgulamak ve güncel önemi haiz diğer bir araştırma sahası olarak bu meseleye dikkat çekmekte yarar mülhaza edilmektedir.

Nazarî çalışmalar:

- Erul, Bünyamin. "Tasarrufâtü'r-ruvât fî mutûnî'l-merviyyât". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2001), 173-212.
- Doğanay, Süleyman. *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.

Tatbikî çalışmalar:

- Çakın, Kâmil. "Kadınlar ile İlgili Bir Hadis ve Değerlendirilmesi". *Dinî Araştırmalar* 1/1 (1998), 5-30.
- Ağırman, Cemal. "Rivâyetlerin Değerlendirilmesinde Hz. Peygamber'in Şahsiyet ve Konumundan Yararlanmanın Rolü". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2003), 21-60.
- Köktaş, Yavuz. "Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 1/2 (2003), 113-143.
- Köktaş, Yavuz. "Hadislerde Geçen "Sultan" Kelimesine Dair". *Usûl: İslâm Araştırmaları* 9 (2008), 229-242.
- Akgün, Hüseyin. "Râvi Tasarruflarının Rivâyetlere Etkisi "Hz. Peygamber'e Otuz Erkek Gücünün Verildiği" Örneği". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2013) 43-65.

2.3. Hadis Metinlerine Olumlu Tenkit Yapılması

Ülkemizde metin tenkidıyla alakalı genel nitelikli araştırmalarda olumlu tenkit konusuna yer verilmemesi metin tenkidinin sadece hadislerin reddiyle özdeşleştirilmesine yol açan ve aynı zamanda geçmişteki olumlu tenkitlerin yok sayılmasına sebep olan önemli bir eksikliktir. Bununla beraber ülkemizde metin tenkidi uygulamalı pek çok araştırmada olumlu manada metin tenkidinin yapılmış olması olumlu bir gelişme olarak nitelenebilir.

- Aşıkkutlu, Emin. “Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir” Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (2006), 33-66.

- Bayraktutar, Muammer. “Arabın Arap Olmayana Takvâ Dışında Bir Üstünlüğü Yoktur” Hadîsinin Hz. Peygamber’e İsnâdına Yönelik Fazlur Rahman’ın Eleştirileri ve Değerlendirilmesi”. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2012), 31-80.⁵⁸

- Özdemir, Veysel. “Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2014), 55-123.

- Çakın, Kâmil. “Peygamberimize Büyü Yapılması ile İlgili Rivayetler (İdeoloji ile Realitenin Çatışma Alanına Bir Örnek)”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 25-54.⁵⁹

- Ece, Abdurrahman. “Mescitler ile Çarşı Pazarları Niteleyen Bir Rivayetin Tahlili”. *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2018), 284-330.

- Çelikan, Serkan. “İsnâd ve Metin Özellikleri Bakımından “Velî Kuluma Düşmanlık Edene Savaş İlan Ederim...” Hadisi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2023), 83-102.

2.4. Hadis Metinlerine Olumsuz Tenkit Yapılması

Hadislerin metin yönünden olumsuz anlamda tenkidi günümüzde de gerekli görülen ve emek mahsulü bazı çalışmaların yapıldığı bir saha olmakla beraber olumsuz tenkitten önce birtakım ön aşamalara riayet edilmesi sağlıklı sonuçlar alınmasında faydalı olacaktır. Bunlar arasında öncelikle söz konusu

⁵⁸ Bu çalışmada incelenen hadisin Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemine bağlam olarak uygun düştüğü gösterilmiştir.

⁵⁹ Bu çalışmada ilgili hadisin akla ve Kur'an-ı Kerim'e uygun olduğu değerlendirilmiştir.

hadisin doğru anlaşılması, muhtemel ravi tasarruflarının dikkatlice tetkik edilmesi, tenkidin dayandığı ön kabul ve öncüllerin doğruluğunun sorgulanması, gerek kullanılan metin tenkidi kıstasının gerekse genel olarak metin tenkidinin barındırdığı sorunların ve sınırlılıklarının farkında olunması ve asgariye indirilmesi ve ileri sürülen gerekçelerin sağlam bir şekilde temellendirilmiş olması sayılabilir.

- Yıldırım, Enbiya. “Hz. Musa’nın Ölüm Meleğini Tokatlaması -Bir Rivayetin Tahlili-”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 21-37.

- Kahraman, Hüseyin - Mehmet Şakar. “Hz. Peygamber’in İlk Vahyin Akabinde İntiharı Düşünmesi ile İlgili Rivayetlerin Tahlil ve Tenkidi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2017), 151-189.

- Sifil, Ebubekir. “Efendimiz (S. A. V.) İntihar Etmeyi Düşündü mü?”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15/2 (2017), 161-170

- Oruçan, Osman. “İnsan İskeletindeki Kemik/Eklem Sayısı Hakkında Bilgi İçeren Hadisler Üzerine Eleştirel Bir Araştırma”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/3 (2017), 1509-1534.

- Tuzcu, Recep. “İsnad ve Metin Açısından Salavat Hakkındaki Bazı Rivayetlerin Tenkidi”. *Mütefekkir* 7/14 (Aralık 2020), 367-390.

- Çiftçi, Mehmet Emin. “Arapları Üç Şeyden Dolayı Seviniz” Rivâyetinin İsnad ve Metin Açısından Tahlili. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2021), 751-774.

- Kazan, Tahsin. “Hadislerde Metin Tenkidi: Yedi Arz Rivayeti Örneği”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/82 (2021), 9-19.

- Yağcı, Hızır. “Hz. Peygamber’in Münafıkları Mescitten Kovduğuna Yönelik Bir Rivâyetin İsnad ve Metin Tahlili”. *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (Ekim 2023), 259-271.

2.5. Öncüllerin ve Ön Kabullerin Doğruluğunun Sorgulanması

Metin tenkidinde kullanılan öncüllerin iyi temellendirilmesi meselesi de önem arz etmektedir. Örneğin peygamber tasavvuruna veya Hz Peygamber’in

(s.a.s.) bilgi kaynaklarına dair ön kabuller öncelikle sağlam bir ilmî temele oturulduktan sonra metin tenkidine geçilmelidir.⁶⁰

- Bağcı, H. Musa. “Hz. Peygamberi Beşer Üstü Gösteren Bazı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 299-320.

- Abdurrahman Ece. *Ebû Nu’aym el-İsfahânî’nin Peygamber Tasavvuru*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

- Genç, Mustafa. *Sünnet-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: Beka Yayınları, 2015.

- Aydın, Nevzat. *Metin Tenkidinin Ön Aşaması: Peygamber Algısı*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.

- Şeker, Necmeddin. *Kaynak ve Kapsam Bakımından Hz. Peygamber’in Bilgisi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.

2.6. Metin Tenkidi Kıstaslarının İncelenmesi

Günümüzde muhtelif metin tenkidi kıstasları gerek geçmiş muhaddislerin kullanımları gerekse günümüzdeki işlevsellikleri yönüyle birtakım araştırmalara konu olmuşlardır. Bu araştırmalarda söz konusu kıstasların muhtemel sorunlarına ve sınırlılıklarına da değinilmiş, dikkat edilmesi gereken esaslara işaret edilmiştir. Bu çalışmaların bir kısmı aynı zamanda geçmişteki metin tenkidi çabalarının tespitine de katkı sunmuşlardır.

- Çakın, Kâmil. “Hadis’in Kur’an’a Arzı Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (1993), 237-262.

- Ünal, Yavuz. *Rivayetlerin Hz. Peygambere Aidiyetinin Tespit ve Değerlendirmede Aklın Rolü*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997.

- Topgül, Muhammed Enes. “Paradigmadan Paradigmaya: Pozitif Bilim Neden Metin Tenkit Kriteri Olsun?”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 9/2 (2011), 117-141.

- Hacıoğlu, Nejla Akkaya. *Hadis Tenkidinde Külli Kaide/Asıllar*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.

⁶⁰ Örneğin, Allah Rasulü’nün (s.a.s.) hissi mucize göstermediğine dair öncül şu araştırmanın neticesini belirlemiştir: Hatice Dülber, “Hz. Peygamber’in (sav) Çok Az Bir Katıkla Yetmiş Kişi veya Seksen Kişiyi Doyurduğunu İfade Eden Rivayetin Sened ve Metin Yönünden Değerlendirilmesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 97 (2023), 141-158.

- Opus, Bahadır. “Hadisteki İleti Tespit ve Tenkit Prensibi: “Filan Râvinin Rivâyetine Benzemiyor”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (2023), 297-309.

2.7. Metin Tenkidinin Sorunlarının Araştırılması

Metin tenkidinin birtakım sorunlar barındırdığı uzmanlar tarafından ifade edilmiştir.⁶¹ Mesela Polat yorumsallık, döngüsellik, sübjektiflik, tarihsellik gibi sorunlara işaret etmiştir.⁶² Örneğin metin tenkidinde öznellik sorunsalına bakıldığında ülkemizde aynı hadis hakkında birbirine zıt sonuçlara ulaşan bir çok çalışma yapıldığı görülmektedir. Elbette bir dereceye kadar öznellik kaçınılmaz olsa bile her metin tenkidi kıstasına özel birtakım ilmi esaslara riayet edildiği takdirde bu öznellik belli bir çerçeveyi aşmayacaktır. Bu kapsamda “Cömert kişi yüce Allah’a, insanlara, cennete yakındır.” hadisinin üslubunun “aşırı mübalağalı ve yapmacık” bulunarak ve “Hz. Peygamber’e (sav) ait olamayacakları çok açık olarak anlaşılmaktadır” ifadesiyle eleştirilmesi⁶³ bahsi geçen öznellik sorununun boyutunu göstermektedir. Zira söz konusu örnekte öne sürülen gerekçeler tartışmaya son derece açık gözükmemektedir. Nitekim cömert kişinin yüce Allah’a ve insanlara yakın olmasının ne açıdan “aşırı mübalağa” içerdiğini anlamak mümkün değildir. Yine, “yapmacık” olarak nitelenen aynı üslup birçok ayet ve hadiste görülmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla güçlü ve ikna edici gerekçeler sunulmadan “çok açık olarak anlaşılmaktadır” gibi kesin ifadelerin kullanılması ciddi bir öznellik sorunu olarak değerlendirilmekte ve varılan sonuçları tartışmalı kılınmaktadır. Aşağıda konuyla alakalı bazı araştırmalara işaret edilmiştir.

⁶¹ Metin tenkidinin sorunları ve sınırlılıkları hakkında geniş bilgi için bk. Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 195-227. Polat’ın konuyla ilgili şu tespiti önemlidir: “İçerik tenkidinin çok önemli sorunları ve problemleri vardır. Bu sorunlarla sistematik bir bütünlük içinde hesaplaşmadan, bu kriterlerle hadis tenkidine girilmesi, uzun vadede hadis ilimlerinin işlevsizleşmesi, altının oyulması, buharlaşması ve bir kaos ortamına sürüklenmesi tehlikesini ciddi ölçüde taşımaktadır.”. bk. Polat, *Metin Tenkidi*, 303.

⁶² Polat, *Metin Tenkidi*, 308.

⁶³ Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, 299.

⁶⁴ İsmail Durmuş, “Seci”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/273-275.

- Kahraman, Hüseyin. “İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 133-163.
- Kesgin, Salih. *Hadisleri Anlama Sorunu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2016.⁶⁵
- Çetin, Mehmet. *Metin Eksenli Hadis Tenkidinde Öznellik ve Yorumsallık (Teori ve Uygulama)*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2018.
- Özdemir, Veysel. “Aceleci Hadis Yorumu ve Bunun Doğurduğu Sakıncalar”. *Academic Knowledge* 2/1 (2019), 1-15.

Sonuç

Geçmişte muhaddislerce sadece sened tenkidinin yapıldığı, geçmişte yapılan metin tenkidinin yetersiz olduğu, tenkidin sadece mevzu hadislere uygulandığı şeklindeki yaygın kanaatlerin birinci bölümde özet olarak sunulan bulgular ışığında tashihi ilmi bir zaruret olarak görünmektedir. Zira bu kanaatler son dönemde yapılmış araştırma bulgularının eksikliğinin doğrudan sonucudurlar. Dolayısıyla mevcut araştırmalar ve yeni araştırmalar ışığında geçmişteki metin tenkidine yönelik çabaların daha iyi ortaya çıkacağı anlaşılmakta olup eldeki veriler muvacehesinde genellemelerden kaçınarak daha ihtiyatlı bir dil kullanmak uygun görünmektedir.

Ülkemizde bugüne dek yapılmış metin tenkidi çalışmalarının dağılımına bakıldığında en çok araştırmanın günümüzde yapılan metin tenkitleri olduğu (122 araştırmayla toplam 341 araştırmanın yüzde otuz altısı) görülmektedir. Ancak geçmiş çabaların tespiti (61 araştırma) ve günümüzde yapılacak tenkitlerle ilgili sorunsallar (kıstaslar, öncüller, sorunlar, ravi tasarrufları üzerine toplam 101 araştırma) üzerine daha çok çalışma yapılabileceği kanaatindeyiz. Zira bir yandan geçmişteki metin tenkidi faaliyetlerinin hakiki boyutunun tespiti önem arz etmekte, diğer yandan günümüzde yapılacak olan tenkitlerin daha

⁶⁵ Kesgin’in çalışması muhaddislerce hadislerin sübutunda metnin dikkate alınmasını göstermesi açısından geçmişteki metin tenkidi çabalarının tespitine de önemli katkılar sunmaktadır.

isabetli sonuçlar verebilmesi için sağlam bir teorik ve metodolojik zemin üzerinde inşa edilmeleri gerekmektedir.⁶⁶

Ülkemizde metin tenkidi konusunda ciddi bir altyapı ve birikim oluştuğu görülmektedir. Ancak bu çalışmaların yapıcı eleştirilerle değerlendirilmesi de ilmî açıdan gerekmektedir. Bu bağlamda ülkemizdeki çalışmalarda münekkitlerin gerek teorik izahları gerekse tatbikatlarıyla ilgili bulguların yetersizliği en büyük eksiklik olarak görülmektedir. Yine bilhassa erken dönem hadis tenkit sisteminin göz ardı edilmesi ve geç dönem usul kitapları üzerinden konunun tartışılması önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Ayrıca ilmî araştırmaların en temel unsurlarından ve ön koşullarından olan literatür tetkikinin yetersizliğine de bilhassa işaret edilmelidir. İslam dünyasında 2000 senesi sonrası yapılan araştırmalara ülkemizdeki yayınlarda neredeyse hiç atıf yapılmaması “kopukluk” diyebileceğimiz bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda örneğin Dümeyni’nin 1984’te telif edilmiş kitabının temel bir referans olarak kabul edilip onun tezini yanlışlayan pek çoğu doktora tezi seviyesinde oldukça nitelikli araştırmaların taranmaması ve yok hükmünde sayılması yapılan araştırmaların ilmî seviyesini düşürmekte ve geçmişle alakalı hatalı kanaatlerin sürmesine yol açmaktadır.

Önemli gördüğümüz ve bu vesileyle değinmek istediğimiz son bir husus da hadislerin metin tenkidine harcanan mesainin bir benzerinin bilgi ve medeniyet kaynağı olarak sünnet konusunda da harcanması gerektiğidir. Zira yönetim, iktisat, eğitim gibi hayatın her sahasında sahih hadislerden istifade edilebilmesi için disiplinlerarası derinlikli araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır ve bu araştırmalar da ciddi mesailer istemektedir. Bu bağlamda “hadis verilerinin sürekli tenkidin nesnesi durumunda kalmaktan kurtulması, eleştiren konumunda topluma katkı sağlaması”nın⁶⁷ önemli bir tespit olarak karşımızda durduğunu düşünmekteyiz.

⁶⁶ Ülkemizde yapılan araştırmalar üzerine bu ve benzeri bazı genel değerlendirmeler için bk. Çalgan, “Türkiye’de Yapılan Metin Tenkidi Araştırmaları Kaynakçası ve Değerlendirilmesi”, 299-301.

⁶⁷ Ahmet Ürkmez, “Tenkit Temelli Türkçe Hadis Çalışmaları Bibliyografyası”, *Ekev Akademi Dergisi* 17/55 (Bahar 2013), 223.

Netice olarak metin tenkidi konusunun bu yazıda bir kısmına değinebildiğimiz meseleleri, araştırmacılar için önemli araştırma konuları içermekte olup bu alanda yapılacak nitelikli çalışmalar konunun vuzûha kavuşturulmasında önemli rol oynayacaktır.

Kaynakça

- A'zamî, M. Mustafa. *Menhecu'n-nakd 'inde'l-muhaddisîn neş'etuhu ve târîhuhu*. Riyad: Mektebetu'l-Kevser, 1990/1410.
- Ağırman, Cemal. "Rivâyetlerin Değerlendirilmesinde Hz. Peygamber'in Şahsiyet ve Konumundan Yararlanmanın Rolü". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2003), 21-60.
- Akgün, Hüseyin. "Râvi Tasarruflarının Rivâyetlere Etkisi "Hz. Peygamber'e Otuz Erkek Gücünün Verildiği" Örneği". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2013) 43-65.
- Akyüz, Hüseyin. *Hadislerin Doğru Anlaşılmasında Mecâzın Yeri ve Önemi 'Develer Şeytanlardan Yarattır' Rivayeti Özelinde*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Aşıkkutlu, Emin. "Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir" Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (2006), 33-66.
- Atâvî, Bessâm b. Abdullah b. Sâlih el-Gânim. "el-Ehâdis elletî e'alle el-İmâmu'l-Buhârî Mutûnehâ bi't-tenâkuz". *Mecelletü'l-Hikme* 34 (2007 Şubat), 165-259.
- Atâvî, Bessâm b. Abdullah b. Sâlih el-Gânim. "İmâm Buhârî'nin Metinlerini Çeşitli Sebebiyle İletli Bulduğu Hadisler". çev. Mehmet Ali Çalgan. *HADITH* 7 (Aralık 2021), 255-275.
- Ayas, Tahir. "Medine Harem Bölgesinin Tespiti: Eleştiriler Bağlamında Bir Buhârî Rivayetinin Serüveni". *İslam Araştırmaları Dergisi* 40 (2018), 1-45.
- Ayaz, Hacer. "Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2021), 325-367.

- Aydın, Nevzat. "İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî'nin "Tezkiratu'l-Mevzû'ât"ının Metin Tenkidi Açısından Değerlendirilmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 2346-2359.
- Aydın, Nevzat. *Metin Tenkidinin Ön Aşaması: Peygamber Algısı*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.
- Bağcı, H. Musa. "Hz. Peygamberi Beşer Üstü Gösteren Bazı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 299-320.
- Başenfer, Sa'îd b. Abdülkâdir b. Sâlim. *Menhecü'l-İmâmî'l-Buhârî fi arzi'l-hadîsi'l-ma'lûl fi'l-Câmi'i's-sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1437/2016.
- Bayraktutar, Muammer. "Arabın Arap Olmayana Takvâ Dışında Bir Üstünlüğü Yoktur" Hadisinin Hz. Peygamber'e İsnâdına Yönelik Fazlur Rahman'ın Eleştirileri ve Değerlendirilmesi". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2012), 31-80.
- Brown, Jonathan A. C. "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?". çev. Salih Kesgin. *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 265-310.
- Ceylan, Nimet. *Mizânü'l-i'tidâl'de Metin Tenkidi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2002.
- Çakın, Kâmil. "Hadis'in Kur'an'a Arzı Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (1993), 237-262.
- Çakın, Kâmil. "Kadınlar ile İlgili Bir Hadis ve Değerlendirilmesi". *Dinî Araştırmalar* 1/1 (1998), 5-30.
- Çakın, Kâmil. "Peygamberimize Büyü Yapılması ile İlgili Rivayetler (İdeoloji ile Realitenin Çatışma Alanına Bir Örnek)". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 25-54.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Belhî, Nebîl Ahmed. Mesâlikü nakdi'l-metn inde nukkadî'l-hadîs fi'l-karnî's-sâlisî'l-hicrî: Dirâse nazariyye tatbikiyye. Kuveyt: el-Hey'etü'l-Âmme li'l-inâye bi-tubâati ve neşr, 2021, 886 sayfa.". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64 (Haziran 2023), 117-122.

- Çalgan, Mehmet Ali. "Buhârî'nin el-Câmi' u's-Sahîh'inde Kur'an-ı Kerîm'e, Sahih Hadislere ve Diğer Bazı Kıstaslara Uygunluk Yönünden Metin Tenkidi. *HADITH* 8 (Ağustos 2022), 1-50.
- Çalgan, Mehmet Ali. "El-Hadîsü'l-münker: Dirâse Nazariyye tatbikiyye Fî kitâbi İlelî'l-hadîs Li-İbn Ebî Hâtim, Abdüsselâm Ebû Semha". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 22/1 (Haziran 2024), 177-180.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Fethu'l-bârî'de Meğâzî Rivayetlerinin Metin Tenkidi ve Teâruz Çözümleri". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Haziran 2020), 105-135.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Hadislerin Tercüme ve Yorumunda Dikkat Edilmesi Gereken Esaslar ve Sık Rastlanan Hatalar". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/40 (Aralık 2019), 517-551.
- Çalgan, Mehmet Ali. "İbn Ebû Hâtim'in 'İlelî'l-hadîs İsimli Eserinde Metin Tenkidi". *HADITH* 9 (Aralık 2022), 1-49.
- Çalgan, Mehmet Ali. "İbn Kesîr'in El-Bidâye ve'n-nihâye'sinin Siyer Kısımında Başvurduğu Muhteva Tenkidi Kıstasları ve Garâbet Tabirini Muhteva Tenkidi Bağlamında Kullanımı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (Haziran 2024), 27-52.
- Çalgan, Mehmet Ali. "İbn Kesîr'in El-Bidâye ve'n-nihâye'sinin Siyer Kısımında Bazı Sahîhayn Hadislerini Muhteva Tenkidinin Tahlili". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2024), 303-324.
- Çalgan, Mehmet Ali. "İbnü'l-Cevzî'nin Mevzûât'ındaki Metin Tenkidi Tatbikatı Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Eylül 2022), 44-66.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Mülzak Hadis ve Metindeki İllete Dair Geçmiş ve Günümüzden İki Örneğin Tahlili". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/2 (Aralık 2021), 255-271.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi". *HADITH* 7 (Aralık 2021), 4-51.

- Çalgan, Mehmet Ali. "Reddu'l-Hadis min Ciheti'l-Metn İsimli Çalışma Hakkında Bazı Mülahazalar". *Rize İlahiyat Dergisi* 23 (Nisan 2023), 217-228.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Tefsîru'l-Şur'ânî'l-'azîm'de İbn Kesîr'in Hadis Şerh Metodu ve Metin Tenkidi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (Haziran 2020), 97-118.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Tirmizî'nin Sünenü't-Tirmizî ve el-'İlelü'l-Kebîr'inde Metin Tenkidi". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 20/2 (Aralık 2022), 291-310.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Türkiye'de Yapılan Metin Tenkidi Araştırmaları Kaynakçası Ve Değerlendirilmesi". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2024), 269-304.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Zehebî'de Metin Tenkidi ve Münker Tabirinin Metin Tenkidi Kapsamında Gerekçeli Kullanımı". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 147-158.
- Çalgan, Mehmet Ali. *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?* İstanbul: İFAV Yayınları, 2024.
- Çelikan, Serkan. "İsnâd ve Metin Özellikleri Bakımından "Velî Kuluma Düşmanlık Edene Savaş İlan Ederim..." Hadisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2023), 83-102.;
- Çetin, Mehmet. *Metin Eksenli Hadis Tenkidinde Öznellik ve Yorumsallık (Teori ve Uygulama)*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2018.
- Çiftçi, Mehmet Emin. "Arapları Üç Şeyden Dolayı Seviniz" Rivâyetinin İsnad ve Metin Açısından Tahlili. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2021), 751-774.
- Çiftçi, Mehmet Emin. "Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2020), 217-241.
- Çiftçi, Mehmet Emin. *Hadis Usûlünde Sahih Hadisin Tanımı Problemi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2019.
- Doğanay, Süleyman. *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.

- Durays, Hâlid b. Mansûr. "Metin Tenkidi ve Cerh-Tadil Âlimlerine Göre Hadis Ravileri Hakkında Verilen Hükümle İlişkisi" (trc. Salih Kesgin). *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (Nisan 2016), 1186-1223.
- Durays, Hâlid b. Mansûr. *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ulemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl*. Riyad: Dâru'l-Muhaddis, 2007.
- Durmuş, İsmail. "Seci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/273-275. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Dülber, Hatice. "Hz. Peygamber'in (sav) Çok Az Bir Katıkla Yetmiş Kişi veya Seksen Kişiyi Doyurduğunu İfade Eden Rivayetin Sened ve Metin Yönünden Değerlendirilmesi". *The Journal of Academic Social Science Studies* 97 (2023), 141-158.
- Dülber, Hatice. *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2013.
- Dümeynî, Misfir b. Gurmullah. *Mekâyis nakdi mutûni's-sünne*. Riyad: yy., 1984.
- Düzenli, Muhittin. "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250.
- Düzenli, Muhittin. "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah b. İshak. *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi Müslim*. nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî. I-IV. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Ebû Semha, Abdüsselam. *el-Hadîsü'l-münker dirâse nazariyye tatbîkiyye fî kitâb ileli'l-hadîs li'bni Ebî Hâtim*. Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2012.
- Ece, Abdurrahman. *Ebû Nu'aym el-İsfahânî'nin Peygamber Tasavvuru*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Ece, Abdurrahman. "Boşanma Hakkındaki Bir Hadisin Tahlili". *Anemon: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/5 (2018), 693-705.

- Ece, Abdurrahman. "Mescitler ile Çarşı Pazarları Niteleyen Bir Rivayetin Tahlili". *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2018), 284-330.
- Erul, Bünyamin. "Tasarrufâtü'r-ruvât fî mutûni'l-merviyât". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2001), 173-212.
- Genç, Mustafa. *Sünnet-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: Beka Yayınları, 2015.
- Hacıoğlu, Nejla Akkaya. *Hadis Tenkidinde Külli Kaide/Asıllar*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Hacıoğlu, Nejla. *Hadis Tenkidinde Külli Kâide/Asıllar*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed. *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*. nşr. Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977.
- Ebû Ya'lâ el-Halîlî. *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâ'i'l-hadîs*. nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- Hoşab, Fahri. "Hadîslerin Doğru Anlaşılmasında Mecâzın Önemi ve Tokalaşmaya Dair Bir Hadîsin Tahlîli". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12/24 (2014), 71-87.
- İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahman. *el-Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2008.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. I-IX. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1371/1952.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî. *İlelü'l-hadîs*. nşr. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib, Ali Abdülbâsit Mezîd. I-III. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2009.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*. nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr. Riyad: Dâru'r-Râye, 1988.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Lisanu'l-mizan*. Beyrut: Müessesetü'l-alemi, 1971.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *et-Tekâsîm ve'l-envâ'*. nşr. Muhammed Ali Sönmez – Halis Aydemir. I-VIII. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail ed-Dımaşkî. *el-Bâ'isü'l-hasîs*. nşr. Fâzıl Mahmud. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2015.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cize: Dâru Hicr, 1417/1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. nşr. Yusuf Ali Büdeyvi – Hasan Semâhî Süveydân. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1434/2013.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Kitâbü'l-Mevzûât*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman. *Marifetü Envâi İlmi'l-Hadîs*. nşr. Mahir Yasin Fahl - Abdüllatif el-Hemîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Kahraman, Hüseyin - Mehmet Şakar. "Hz. Peygamber'in İlk Vahyin Akabinde İntiharı Düşünmesi ile İlgili Rivayetlerin Tahlil ve Tenkidi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2017), 151-189.
- Kahraman, Hüseyin. "İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 133-163.
- Kahraman, Hüseyin. "Sûret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlil Denemesi". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 1/1 (2003), 51-70.
- Kanarya, Bayram. "İbn Kuteybe'nin İhtilâflı Hadislere Yaklaşımı -Te'vilü Muh-telifi'l-Hadîs Eseri Örneğinde-". *Anemon: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2021), 33-43.
- Kanarya, Bayram. "İmâm Şafîi'nin "İhtilâfu'l-Hadîs" İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 4/8 (2012), 101-128.

- Kartal, Alparslan. "el-İlelu'l-Mütenahiye Özelinde İbnu'l-Cevzî'nin Bazı Metin Tenkidi Uygulamaları". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 103-115.
- Kaya, Murat. "Mevzûat Edebiyatında Metin Tenkid Faaliyetleri". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 65-90.
- Kazan, Tahsin. "Hadislerde Metin Tenkidi: Yedi Arz Rivayeti Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/82 (2021), 9-19.
- Kesgin, Salih. "(Hastalıkta) Bulaşıcılık Yoktur" Hadisinin İsnad ve Metin Açısından Tahlili". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (2014), 83-120.
- Kesgin, Salih. *Hadisleri Anlama Sorunu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2016.
- Kırbaçoğlu, Hayri. *Alternatif Hadis Metodolojisi*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Kırbaçoğlu, Hayri. *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Köktaş, Yavuz. "Hadislerde Geçen "Sultan" Kelimesine Dair". *Usûl: İslâm Araştırmaları* 9 (2008), 229-242.
- Köktaş, Yavuz. "Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 1/2 (2003), 113-143
- Mazharî, Nasseruddîn. "Cerh ve Ta'dîl Kitaplarından Metin Tenkidi Örnekleri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160.
- Melîbârî, Hamza b. Abdullah. *Nazarât Cedîde fî Ulûmi'l-Hadîs*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Meryem bint Ahmed. *Nakdu'l-İmâmi'z-Zehebî li'l-metn fî kitâbilî Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Suudi Arabistan: Câmia Melik Suûd, Doktora Tezi, 1431.
- Onay, İsa. "İmraetî lâ Teruddü Yede Lâmis/Karım Kendisine Dokunan Eli Geri Çevirmiyor' Rivayetinin Sened ve Metin Tahlili". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 15/1 (2023), 416-435.
- Opus, Bahadır. "Hadisteki İletî Tespit ve Tenkit Prensibi: "Filan Râvinin Rivâyetine Benzemiyor". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (2023), 297-309.

- Oruçhan, Osman. "İnsan İskeletindeki Kemik/Eklem Sayısı Hakkında Bilgi İçeren Hadisler Üzerine Eleştirel Bir Araştırma". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/3 (2017), 1509-1534.
- Özdemir, Veysel. "Acelecî Hadis Yorumu ve Bunun Doğurduğu Sakıncalar". *Academic Knowledge* 2/1 (2019), 1-15.
- Özdemir, Veysel. "Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadislerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2014), 55-123.
- Özer, Salih. *İbn Teymiyye'nin Minhâcu's-sünne Kapsamında Rivayetleri Kabul ve Red Kriterleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1998.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Saîdî, Hasan Fevzî Hasan. *el-Menhecu'n-nakdî inde'l-mutekaddimîn mine'l-muhad-disîn ve eseru tebâyuni'l-menhec*. Kâhire: Câmiatu Ayn Şems, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Saîdî, Hasan Fevzî Hasan. *ez-Zehbî ve menhecuhû fî nakdi metni'l-hadîsi's-şerîf*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2013.
- Sandıkçı, Kemal. "Alternatif Hadis Metodolojisi Arayışları". *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi* 2. 826-845. İstanbul: Ensar neşriyat, 2005.
- Sarıcı, Nuran. *Nâsiruddîn el-Elbânî'nin Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevdûa İsimli Eserinde Metin Tenkidi Uygulamaları*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2018.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman. *Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*. nşr. Ali Hüseyin Ali. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1424.
- Sifil, Ebubekir. "Efendimiz (S. A. V.) İntihar Etmeyi Düşündü mü?". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15/2 (2017), 161-170

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. nşr. Bedî Seyyid Lahhâm. Dımaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2010.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *Cimâ'u'l-ilm*. Kahire: Dâru'l-Âsâr, 1423.
- Şeker, Necmeddin. *Kaynak ve Kapsam Bakımından Hz. Peygamber'in Bilgisi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Topgöl, Muhammed Enes. "Paradigmadan Paradigmaya: Pozitif Bilim Neden Metin Tenkit Kriteri Olsun?". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 9/2 (2011), 117-141.
- Topgöl, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Tuzcu, Recep. "İsnad ve Metin Açısından Salavat Hakkındaki Bazı Rivayetlerin Tenkidi". *Mütefekkir* 7/14 (Aralık 2020), 367-390
- Türçan, Zişan. "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2019), 299-316.
- Ünal, Yavuz. *Rivayetlerin Hz. Peygambere Aidiyetinin Tespit ve Değerlendirmede Akıl Rolü*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1997.
- Ürkmez, Ahmet. "Tenkit Temelli Türkçe Hadis Çalışmaları Bibliyografyası". *Ekev Akademi Dergisi* 17/55 (Bahar 2013), 201-224.
- Yağcı, Hızır. "Hz. Peygamber'in Münafıkları Mescitten Kovduğuna Yönelik Bir Rivâyetin İsnad ve Metin Tahlili". *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (Ekim 2023), 259-271
- Yarba, Rıdvan. "Hz. Peygamber'e (s.a.v.) İsnad Edilen Olumsuz Söz ve Fillerle İlgili Bir Hadisin Tahrir ve Yorumu". *Şarkiyat* 14/3 (Ocak 2023), 1144-1169.

- Yıldırım, Enbiya. "Hz. Musa'nın Ölüm Meleğini Tokatlaması -Bir Rivayetin Tahlili-". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 21-37
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Yılmaz, Muhammet. "İbn Teymiye'nin Ehâdisi'l-Kussâs Adlı Eseri Çerçevesinde Rivayetleri Kabul ve Red Kriterleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2003), 153-180.
- Yılmaz, Orhan. *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Hadis / Sünnet Anlayışı ve Metin Tenkidindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2013.
- Yücel, Ahmet. "Cerh Lafızlarından "Münkerü'l-Hadis" ve Farklı Kullanımları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1995-1997), 199-210.
- Yürter, M. Hamit. *İbn Teymiyye'nin Hadis Tenkitçiliği*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 2014.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Mûkâza fî ilmi mustalahi'l-hadîs*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1437.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. nşr. Zeynelâbidîn b. Muhammed. Riyad: Advâü's-Selef, 1419.